

İstanbul'da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Taksim ve Daruşşafaka Hastanelerinin Vefat Listeleri, Yaralı ve Hastaların Vefat Sebepleri (1915-1916)

Lokman ERDEMİR*

Öz

Çanakkale Muharebeleri Türk tarihi ve Dünya tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Savaşların siyasi sonuçları yanında iktisadi ve içtimai sonuçları da vardır. Bununla birlikte savaş sadece muharebe cephede harp ya da birliklerin ikmalî ile de değildir. Yaralanmalar, hastalıklar ve bunların tedavileri de savaşın bir parçasıdır.

Osmanlı Devleti savaş sırasındaki sağlık hizmetlerinin kayıtlarını tutmuştur. Özellikle İstanbul'da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin idaresindeki hastanelerin sağlık kayıtları bu açıdan çok önemlidir. Cephe gerisine getirilen bir yaralının hastaneye girişinden hangi halde olursa olsun çıkışına kadar kaydının tutulması tıp tarihi ve dönemin sağlık hizmetlerinin anlaşılması açısından da ayrıca önemli bir durumdur. Bu çalışma ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin hastanelerindeki kayıtlardan yola çıkarak, yaralıların cephedeki yaralanmalarını mahiyeti ve vefat sebepleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Harbi, Çanakkale Cephesi, Sağlık, Tıp, Yaralanma

The Deceased List of Istanbul's Red Crescent Association, Taksim and Darussafaka Hospitals and the death reasons of the wounded and ill (1915-1916)

Abstract

The Gallipoli Battles is a turning point in Turkish history as well as the world history. There are economic and social outcomes of these wars. At the

* Yrd. Doç. Dr. Lokman Erdemir, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, lokmanerdemir@hotmail.com

same time, the wars are not all about combatting in the battlefield and unit supply. Injuries, illnesses and treatment of these are a part of the wars as well.

The Ottoman Empire took a record of health care services during the war. Particularly, the records of the hospitals under the management of Istanbul's Red Crescent Association are very important. Besides, it equally important to know how the sanitation works went down in that time for the history of medicine, to have a record of the wounded from his/her coming to the hospital and leaving.

With this study, based upon the Red Crescent Association's hospital records, we will lay emphasis on the essence of battlefield injuries and the causes of deaths.

Keywords: *World War I, Gallipoli Battles, Health, Medicine, Injuries*

Giriş

Birinci Dünya Harbi'nin Türk tarihi açısından en önemli cephesi şüphesiz Çanakkale'dir. Cephedeki zayıat (şehit, yaralı, esir vs.) rakamlarında bile henüz bir netliğin olmadığı bu en hazin zaferinin kazanıldığı muharebelerin en az bilinen yönü ise cephe gerisinde yaşananlardır.

Çanakkale Boğazı'na ilk ateş 3 Kasım 1914'te düşer. Çanakkale'de bir cephe açılması süreci ise Ocak 1915'teki gelişmeler ile olur. 19 Şubat'ta Boğaz'da başlayan bombardıman 18 Mart 1915'te İngiliz ve Fransız gemilerinden oluşan donanmanın aldığı ağır bir mağlubiyet ile sonlanır. Sonrası ise Gelibolu Yarımadası'nın muhtelif sahillerine müttefiklerin bir kara çıkarmasıdır.

Cepheden ilk Yaralı Nakli

25 Nisan 1915 sabahı başlayan kara çıkarmasını müteakip ilk iki haftanın zayıatı 20.000'e yakındır. Hâlbuki Çanakkale'yi savunan 5. Ordu'nun hastanelerindeki yatak kapasitesi Mayıs 1915 sonu itibarı 5.050'dir.¹ Çıkarma başladıktan bir hafta sonra 3 Mayıs 1915 itibarı ile Akbaş Nakliyat Hastanesi'nden 1.723 kişi geriye nakledilir. 5. Kolordu komutanı olarak Temmuz ayında cepheye gidecek Fevzi Çakmak günlüklerinde 7 Mayıs'a kadar Haydarpaşa İskelesi'ne nakledilen yaralı sayısını 12.000 olarak vermektedir.²

1 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s. 337-338.

2 Erdemir, s. 341, Lokman Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2012/1, Sayı:15*, s. 96.

Cephedeki sağlık kuruluşlarının kâfi gelmemesi, bazı yaralanmaların tedavisinin cepheye imkânı olmaması yaralıları hızlı bir şekilde başta İstanbul olmak üzere cephe gerisindeki memleket hastanelerine naklini zorunlu kılmıştır. Cepheden ilk yaralılar ise çıkarmadan beş gün sonra 30 Nisan 1915'te olur.³

Bu durum seferberlik ilan edildikten üç gün sonra 5 Ağustos 1914'te ön görülerek, İstanbul'da açılacak hastaneler ve işleyiş planları da yapılır: Harbiye Nezareti'nin İstanbul'da açılmasını planlandığı 10.000 yatak kapasiteli hastanelerin 3.000 yataklık kısmını ise Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tesis edip işletecektir.⁴

Yaralıların cepheden Sirkeci İskelesi'ne gelmesi üzerine Hilâl-i Ahmer Cemiyeti kendisinden talep edilmesi üzerine üstün gayretle Galatasaray, İstanbul ve Daruşşafaka Mekteb-i Sultânîlerini hastane olarak düzenlemiştir. 30 Nisan birkaç gün içinde gelen yaralıların artması yeni hastanelerin de açılmasını gerekli kılacaktır. Bunun üzerine Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Çağaloğlu'ndaki İnas Sultanisi'ni, Haydarpaşa Tıp Fakültesi'ni, Taksim'deki Zapyon Mektebi ve Kadırga Doğumevi'ni yaralıların tedavisi için hastane haline getirir.⁵

Çanakkale'de muharebelerin bittiği, İngiltere ve Fransa'nın askerini cepheden tamamı ile çektiği 9 Ocak 1916 tarihine kadar İstanbul hastanelerine nakledilen yaralı ve hasta sayısı ise 150.868'i bulur.⁶ İstanbul'da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti dâhil açılan hastane sayısı ise kayıtlarda 52'dir.⁷

Bu çalışmamız ile tüm sağlık hizmetlerini vermekten ziyade gelecekte yapılacak çalışmalara bir başlangıç olarak Hilâl-i Ahmer Taksim ve Daruşşafaka hastanelerinin vefat listeleri verilecektir. Şu bir gerçek ki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin İstanbul'da açtığı ya da idaresinde bulunduğu hastaneler bununla da ibaret olmayın yedi adet hastaneyi işletmiştir:

3 Erdemir, *Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, s. 340.

4 Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine..." s. 93, ATASE, Kls. 2211, Dos. 34, Fih. 2-8.

5 Lokman Erdemir, "Çanakkale Savaşı Sırasında İstanbul Hastanelerinde İlk Sağlık Hizmetleri ve Şehitlerin Defni" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 17:1 (2012), s. 51-73.

6 Erdemir, *Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, s. 342.

7 Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine..." s. 101.

Tablo 1: Hilâl-i Ahmer hastaneleri ve tedavi edilen yaralı miktarları.

Hilâl-i Ahmer Hastaneleri	Duhul eden mecrûhın miktarı	Taburcu edilen mecrûhın miktarı	Tebdil-i hava edilen mecrûhın miktarı	Hizmet-i müsellaha tefrik edilenlerin miktarı	Tekâud edilenlerin miktarı	İhraç edilenlerin miktarı	Vefât edilenlerin miktarı	Diğer Hastanelere nakledilenler	Suret-i atiyede hastanesinden huruç edenlerin yüzde nispeti						
	Taburcu	Tebdil-i hava	Gayr-i müsellaha	Tekaud	İhraç	Vefat	Diğer hastanelere nakil								
Tıp Fakültesi	6219	1876	2761	51	535	5	768	503	30,17	43,75	0,86	5,38	0,08	11,70	8,08
Beyoğlu	6112	3120	961	58	285	3	482	244	50,03	15,16	0,94	4,66	0,04	7,88	20,33
Daruşşafaka	2238	1306	204	29	19	3	42	635	58,35	9,11	1,22	0,84	0,13	1,87	28,37
Taksim	1568	706	204	10	44	0	118	486	45,02	13,01	0,63	2,80	0	7,56	30,99
Galata	1469	876	78	13	34	4	62	402	59,63	5,30	0,88	2,30	0,27	4,22	27,36
Cağaloğlu	1020	477	83	7	133	3	57	270	46,31	8,05	0,67	12,91	0,29	0,53	26,21
Kadırga	796	244	229	5	34	0	76	208	30,65	28,76	0,62	4,27	0	9,54	26,13
Yekûn	19433	8605	4490	173	884	18	1565	3748	44,22	22,84	0,69	4,54	0,11	6,89	19,28

ATASE, Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-1.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Taksim ve Daruşşafaka Hastaneleri

İlk yaralı naklinden sonra ikinci aşamada açılan hastanelerden olan Taksim hastanesi Taksim'de Zapyon Mektebi'nin hastane haline getirilmesi şeklinde faaliyetine başlamıştır.⁸

8 Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı (1877-1949), Ankara, 1950, s. 28.

Bu hastanelerden Taksim ve Daruşşafaka Hastanelerinin yatak kapasitesi ise 500'dür. Daruşşafaka Hastanesi faaliyetini 2 Mayıs 1915-13 Şubat 1916 tarihleri arasında yürütmüştür.⁹ Taksim Hastanesi ise Daruşşafaka Hastanesi ile aynı gün açılmakla birlikte faaliyetine ondan biraz daha fazla 9 Nisan 1916 tarihine kadar devam etmiştir.¹⁰ Tablo 1'de de görüldüğü üzere çalışmamızın konusunu teşkil eden Taksim Hastanesine 1568, Daruşşafaka Hastanesi'ne ise 2238 yaralı ve hastanın kabulü yapılmıştır. Bu yaralılarından Taksim Hastanesi'nden 105'i¹¹ (listede 118 görünse de arşiv belgesinde 90-102 sıra numarası yazılmamış) Daruşşafaka'dan ise 42 kişi¹² vefat ettiği görülmektedir. Bu sayılar biraz sonra vereceğimiz vefat listeleri ile de uygunluk göstermektedir.

Bu iki hastanenin vefat listelerinin bir kısmında yaralıların yaralarının vasfı ile yaralının vefat sebebi yazılmıştır. Bu ise bize cephede askerin aldığı yaraların vasfı ve yoğunluğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca bu yaralanmaların neden olduğu ölüm sebeplerinin de yazılmış olması ayrıca önemli bir durumdur.

9 *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Mecmuası, (OHAM)*, Numara 5, s. 114; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim*, c. II, 1332, s. 123-125; Türkiye Kızılay Derneği, s. 28; Kızılay Arşivi 617/3.

10 Kızılay arşivi, 702/1.

11 Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Taksim Hastanesinde 22 Nisan [1]331 tarihinden 28 Mart [1]332 tarihine kadar taht-ı tedaviye alınan yedi yüz doksan altı mecruhinden vefat edenlerin künyeleri miktarı ve sebebi vefatları hakkında cetveldir. Mecmuu vefat adedi 118. Kızılay Arşivi 617/3

12 Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Daruşşafaka Hastanesi'nde 19 Nisan [1]331 tarihinden 21 Kânunusani [1]331 tarihine kadar [2 Mayıs 1915- 4 Şubat 1916] taht-ı tedaviye alınan iki bin iki yüz otuz sekiz mecruhinden vefat edenlerin künyeleri miktarı ve sebebi vefatları hakkında cetveldir. Mecmuu vefat adedi 42, Kızılay Arşivi 617/2 .

Tablo 2: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Taksim Hasatanesi Vefat Listesi

	Protokol Nosu	Sınıfı	Alay	Taburu	Bölük ve Manga	Rütbe	İsmi ve şehri, pederinin ismi, memleketi ve tarih-i tevellüdü	Ait olduğu redif taburu dairesi	Tarih-i dühtülü	Tarih-i vefatı	Sebeb-i Vefatı
1	91	İhtiyat	19	1	2/7	Nefer	Bursa, Bilecik, İnegöl, Latife karyesinde Salih oğlu Ömer Tevellüdü [12]96	İnegöl	22 Nisan [1]331	7 Mayıs [1]331	Şarapnelden mütehasıl sâk-ı eymente vasi' ve gayr-ı muntazam cerha-i nariye Tetenoz- Küzaz Cerhî
2	96	Muvazzaf	57	3	3/25	Nefer	Bursa, Balıkesir, Bandırma, Aşin karyesinden Mehmet oğlu Kasım Tevellüdü 308	Bandırma	24 Nisan [1]331	8 Mayıs [1]331	Deren cidar-ı cepheşi hizasından dühül eden mermi hacib-i (kaş) eysardan huruç etmiştir. İltihab-ı sehaya cerhi (Beyin zarı yarası)
3	2	İhtiyat	5	2	4/25	Nefer	Bursa, Kütahya, Eskişehir, Hamidiye karyesinden Hüseyin oğlu Abdülhakim Tevellüdü [1]302	Eskişehir	7 Mayıs [1]331	10 Mayıs [1]331	... kebir-i içine duhul eden mermi-yi nariye ... huruç etmiştir. (İltihab ... afeni)
4	211	İhtiyat	5	3	11/11	Nefer	Bursa, Kütahya, Eskişehir, Seyitgazi karyesinden Mustafa oğullarından İsmail oğlu İbrahim Tevellüdü [1]305	Eskişehir	7 Mayıs [1]331	10 Mayıs [1]331	Fahz içinden vasat-ı vahşisinden nahiye-i elviyeye kadar mümted şarapnelden mütehasıl vasi' bir cerha-i nariye İntan-ı afeni (enfeksiyon)
5	233	İhtiyat	1	3	9/10	Nefer	Bursa, Afyonkarahisar, Menelke karyesinden İmam oğullarından Halil oğlu Mehmet Tevellüdü [1]300	Sandıklı	7 Mayıs [1]331	11 Mayıs [1]331	Şarapnelden mütehasıl fahz-ı eysarda cerha-i nariye-i vasia Kangren-i ... ve intan-ı afeni
6	304	Muvazzaf	1	1	2/1	Nefer	Kastamonu, Bolu, Göynük Bulanık karyesinden Osmanoğullarından Yakup oğlu Mustafa. Tevellüdü [1]308	Göynük	7 Mayıs [1]331	11 Mayıs [1]331	Şarapnelden mütehasıl fahz-ı eymanın ulvisinde kesr- azm-ı fahz fahz-ının harabatıyla müterafık cerha-i nariye. Kangren...
7	188	İhtiyat	1	1	3/7	Nefer	Konya, Ilgın, Sarı Ali oğlu Süleyman. Tevellüdü [1]304	Ilgın	7 Mayıs [1]331	Mayıs [1]331	Said-i eysarda gayet vasi harabat ince izam ile müterafık şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye Küzaz-ı cerhi
8	341	İhtiyat	13	1	4/9	Nefer	İstanbul, Hırka-i şerif, Çukurçeşme Mahallesi'nden Ahmet oğlu Arif. Tevellüdü [12]98	Hırka-i şerif	13 Mayıs [1]331	28 Mayıs [1]331	Zahrının sol tarafında dal' üzerine isabet eden kurşun ... eysarı cerh ederek dahilde kalmıştır. Cerha-i nafize-i sadr-ı eysar Zatü'r-rie cerhi

9	10	11	12	13	14	15	16	17
385	394	396	393	325	552	4..	431	443
İhtiyat	Muvazzaf	Muvazzaf	İhtiyat	İhtiyat	İhtiyat	İhtiyat	İhtiyat	Muvazzaf
22	8	22	36	13	10	10	48	3
1	1	8	7	3	2	1	2	1
4/8	...	Yek...	12/6	10/3	5/26	4/17	8/4	1/3
Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Nefer	Onbaşı	Onbaşı	Nefer
Bursa, Kütahya, Uşak, Hacı Sefer mahallesinden Tahtaoğullarından Hacı Mehmet oğlu İbrahim. Tevellüdü [12]95.	Mamuretülaziz, Soran, Çemişgezek karyesinden Evliyaogullarından Mustafa oğlu Mehmet. Tevellüdü [1]308	Bursa, Balıkesir, Ahmet oğlu Şakir. Tevellüdü [1]309	Konya, Antalya, Yasınlı karyesinden Hüseyin oğlu Hasan. Tevellüdü [1]304	Erzurum, Erzincan, Kemah Uzman karyesinden İsmetogullarından İsmail oğlu Mustafa. Tevellüdü [1]300	Edirne, Uzunköprü, Değirmenci karyesinden Süleyman oğlu Âdem. Tevellüdü [1]304	Edirne, Tekfurdağı, Hüseyin Çavuş mahallesinden Hüseyin oğlu Mehmed. Tevellüdü [12]99	Adana, Kozan, Fetçe, Yeniköy karyesinden Âşık Yusuf oğullarından Hüseyin oğlu Mehmed. Tevellüdü [1]302	Edirne, Tekfurdağı, Malkara, Donköyü karyesinden Dimitri oğlu Hristo. Tevellüdü [1]308
Uşak	Çemişgezek	Balıkesir	...	Kemah	Uzunköprü	Tekfurdağı	Kozan	Malkara
7 Mayıs [1]331	28 Mayıs [1]331	28 Mayıs [1]331	28 Mayıs [1]331	8 Mayıs [1]331	3 Temmuz [1]331	26 Haziran [1]331	8 Haziran [1]331	10 Haziran [1]331
31 Mayıs [1]331	4 Haziran [1]331	6 Haziran [1]331	10 Haziran [1]331	21 Haziran [1]331	4 Temmuz [1]331	8 Temmuz [1]331	12 Temmuz [1]331	21 Temmuz [1]331
Sağ kolunun kadem u vasatına isabet eden şarapnel azm-i ... müttefikan kesr etmiş azm-i kehri-i ... niyayet-i süfli üzerine ... bir ceriha-i nariye şarapnel Kızaz-ı cerhi	Sak-ı eyserin half ve ulvisine gayetle vasi' şarapnel cerhasıyla sa'k-ı eymanın .. ve vasatının sathı şarapnel cerhası İntan-ı afeni	Kesr-i azm-i kasaba-ı eyсар ile müterafık şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye-i muhtelita. Şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye-i basita Kızaz cerhi	.. bağının kamilen harabatıyla müzâk şarapnelden mütehasıl cepha-i nariye-i muhtelita İntan-ı afeni	...-el- kadem içinden duhul eden mermi birinci ve ikinci 'izâmı şattu'l- kademi kesr ile zahrında huruç etmiştir. Zatü'l-rie	Şarapnelden müstahsil sağ omzunda cerha-i (yara) nariye-yi amika Kangren...	Keft-i eymenin ensesine isabet eden şarapnel parçası aksâm-ı ruhveyi kamilen tahrib ederek gayetle vasi' bir cerha-i... girmiştir. Kangren...	Mermiden mütehasıl cerha-i nariye-yi basita-i sâk-ı eyser. Fakrüd-dem ...	Zaviye-i fekki-i süfli-i eysarda cüruh-ı neriye-i basita, fahz-ı eysarın sülüs-ü süfli ense ve haşiyesinde üç adet cüruh-u nariye-i basita rahfa-ı eymanın fevkine isabet eden mermi... İntan-ı afeni

28									İstanbul, Eyüp civarında Hacı İsa Mahallesi'nde Mehmed oğlu Ali Tevellüdü [12]96	Eyüp-sultan	14 Ağustos [1]331	20 Ağustos [1]331	Şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye-i nafize-i sadr-eyman Nezfi-dahil (İç kanama)
29	641	İhtiyat	41	3	10/16	Nefer		Kastamonu, Bolu, Taşköprü Bataklı karyesinden Mehmet oğlu İsmail. Tevellüdü [12]94	Taşköprü	4 Ağustos [1]331	2 Eylül [1]331	Bombadan mütehasıl ceruh-i nariye-i menkude-i naciye eymen. İntan-ı afeni.	
30	723	İhtiyat	48	9	8/5	Nefer		Bursa, Bilecik, Gölpaazar, Konuzlar karyesinden İsmail oğlu Mustafa. Tevellüdü [12]95	Gölpaazar	4 Ağustos [1]331	2 Eylül	Sekizinci dalın kesriyel müterafik şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye-i nafize-i sadr-ı eyzar şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye-i basita-i fahz-ı eyzar. Zatü'r-rie cerhi (Akciğer yangısı)	
31	711	İhtiyat	17	2	2/16	Nefer		Adana, Mersin, Tarsus, Egerhan karyesinden Hacı Mehmet oğlu Mehmet. Tevellüdü [1]305	Tarsus	4 Ağustos [1]331	5 Eylül [1]331	Şarapnelden mütehasıl naheye-i katne-i eymanda cerha-i nariye-i vasia. Zatü'r-rie	
32	860	Muvazzaf	48	2	8/25	Nefer		Ankara, Kırşehir, Ömer Çamlı karyesinden Hasan Kethüdaoğullarından Kadir oğlu Mehmet. Tevellüdü [1]308	Kırşehir	4 Ağustos [1]331	9 Eylül [1]331	Mafsal-ı hisasında isabet eden şarapnel... tahrip ile müterafik cerha-i nariye. İltihab-ı ema-i müzmine	
33	721	İhtiyat	48	3	12/18	Nefer		Adana, Osmaniye, Hassa Taban! karyesinden Haydar Kızıloğulları Yusuf oğlu Ahmed. Tevellüdü [12]96	Hassa	4 Ağustos [1]331	9 Eylül [1]331	Şarapnelden mütehasıl ceha-i nariye-i muhtelitamafsal-ı rükn-ü eymen. İntan-ı afeni	
34	735	İhtiyat	41	2	12/21	Nefer		Kastamonu, Gerze karyesinde Çolaoğullarından Ali oğlu Kadir. Tevellüdü [1]305	Gerze	5 ağustos [1]331	12 ağustos [1]331	Azm-i şaziyye-i eysarın kesriyle müterafik şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye-i muhtelita. Şarapnelden mütehasıl cerha-i nariye-i amika-i fahz-ı eyman İntan-ı afeni	
35	147	Muvazzaf	6	1	2/8	Nefer		Ankara, Beypazarı, Kırbası karyesinden Osmanzadeoğullarından Hasan oğlu Ramazan . Tevellüdü [1]307	Beypazarı	7 Mayıs [1]331	12 Eylül [1]331	Mermiden mütehasıl aza'm-ı eysarın kesriyle müterafik cerha-i nariye-i muhtelita. İltihab-ı ema-i müzmine	
36	330	İhtiyat	47	3	8/10	Nefer		Adana, Mersin, Tarsus, Bağçe karyesinden Ali oğlu Yusuf. Tevellüdü [12]99	Tarsus	4 Ağustos [1]331	14 Eylül [1]331	Azim-i cephenin kesriyle müterafik mermiden mütehasıl cerha-i nariye-i muhtelita Hurac-ı dimaği (Beyin yangısı)	
37	706	İhtiyat			11/7	Nefer		Konya, Antalya, Elmalı, Selamlar karyesinden Veli oğlu İbrahim. Tevellüdü [1]305	Elmalı	4 Ağustos [1]331	22 Eylül [1]331	Mermiden mütehasıl cerha-i nariye-i muhtelita-i mafsal-ı rükb-i eymen İntan-ı afeni	

68	870	Muvazzaf	46	3	9/13	Nefer	Konya, Sultaniye, Armudlu karyesinden Muttalip Oğullarında Ahmet oğlu Mustafa. Tevellüdü [1]308	Sultaniye	22 Eylül [1]331 19 Teşrinsani [1]331	Azm-ı fahızın kesriyle müte-rafık bombadan mütehasıl cerha-i nariye-i muhtelita-i fahızın bombadan mütehasıl cüruh-u nariye –i muhtelita İltihab-ı sehaya ve dimaği cerhi (Bevin zarı yarası)
67	1045	İhtiyat	4. Fırka ...			Nefer	Edirne, Samanlı, Canbarlar karyesinden Kasım oğullarından Mehmet oğlu Recep Tevellüdü [1]306	Samanlı	10 Teşrinsani [1]331 18 Teşrinsani [1]331	Bombardımandan mütehasıl cerha-i nariye-i muhtelita-i eyser. İntan-ı afeni
66	890	İhtiyat	47	3	6	Çavuş	Adana, Silifke, Saraylı karyesinden İbrahim oğlu Veysi Tevellüdü [12]94	Silifke	7 Teşrinievvel [1]331 17 Teşrinsani [1]331	Bombardımandan mütehasıl nasiye-i ... eyemende cüruh-u nariye-i amika İshal-i müzmin
65	1036	İhtiyat	17	3	5/10	Nefer	Konya, İlgin, Başoyolu! Mecidiye karyesinden Çaycı! oğlu İsmail. Tevellüdü [12]91	İlgin	9 Teşrinsani [1]331 15 Teşrinsani [1]331	Mermiden mutahassıl curuh-u nariye-i basita-i sak-ı eyem ve fahz-i eyсар. İntan-ı afeni
64	558	İhtiyat	16	3	4/7	Nefer	İzmit, Adapazarı, Ömerli karyesinden Mollahalil oğullarından Ali oğlu Mehmed Tevellüdü 96	Adapazarı	6 Temmuz [1]331 14 Teşrinsani [1]331	
63	529	İhtiyat	126	1	4/3	Nefer	Konya, Niğde, Aksaray, Köselers karyesinden Hacı Süleyman oğlu İbrahim Tevellüdü [1]301	Aksaray	30 Haziran [1]331 4 Teşrinsani [1]331	
62	864	İhtiyat		Amele Tb.	3/13	Nefer	Kal'a-i Sultani, Malkara, Düziçi karyesinden Zisva! oğluYorgi. Tevellüdü [12]99	Malkara	22 Eylül [1]331 13 Teşrinsani [1]331	
61	987	İhtiyat	29	3	47/5	Nefer	İzmir, Muğla, Milas, Sapanlılar karyesinden Veli oğlu Mustafa Tevellüdü [1]306	Milas	26 Teşrinsani [1]331 13 Teşrinsani [1]331	
60	978	İhtiyat	77	6	5/4	Nefer	Bursa, Balıkesir, Soma Sarıbeyler karyesinden Molla Halil oğullarından İsmail oğlu İsmail. Tevellüdü [12]93	Soma	25 Teşrinievvel [1]331 11 Teşrinsani [1]331	
59	964	İhtiyat	76	3	2/8	Nefer	Ankara, Çorum, Sungurlu, İğneazğı karyesinden Korucu oğullarından Ali oğlu Ali Tevellüdü [12]98	Sungurlu	25 Teşrinievvel [1]331 21 Teşrinsani [1]331	

77	1141	İhtiyat	35	4	2\16	Nefer	Bursa, Kütahya, Gördes!, Sarıçam karyesinden Muhammed oğlu Hüseyin. Tevellüdü [1]315	Gördes!	25 Teşrisani [1]331	3 Kanunuevvel [1]331
76	877	İhtiyat	İkinci	Furka karargahunda Nefer	2\10	Nefer	Trabzon, Tirebolu, Cıvil karyesinde Arif oğlu Tefik. Tevellüdü [12]97	Tirebolu	7 Teşrinievvel [1]331	2 Teşrinievvel [1]331
75	101...	İhtiyat	77	1	2\10	Nefer	Halep, Kilis, Orasi! karyesinden Seyho oğlu Şeyh Hasan. Tevellüdü [12]97	Kilis	9 Teşrisani [1]331	29 Teşrisani [1]331
74	1149	İhtiyat	77	1	2/10	Nefer	Konya'nın Seyidler mahallesinden Ömer oğlu Ali. Tevellüdü [12]97	Konya	25 Teşrisani [1]331	28 Teşrisani [1]331
73	11??	İhtiyat	36	3	12\14	Onbaşı	Konya, Antalya, Akseki, ... Hacı Osmanogullarından İbrahim oğlu Muhammed. Tevellüdü [12]95	Akseki	21 Teşrisani [1]331	27 Teşrisani [1]331
72	1052	İhtiyat	36	4	3\14	Nefer	Konya, Isparta, Hisarkaya mahallesinde Halilogullarından Hasan oğlu Ali Tevellüdü [12]99	Isparta	10 Teşrisani [1]331	27 Teşrisani [1]331
71	1113	Muvazzaf	38	3	9\22	Nefer	Ankara, Kayseri, Aziziye, Vekili karyesinden Bekir oğlu Vahid. Tevellüdü [1]310	Aziziye	21 Teşrisani [1]331	27 Teşrisani [1]331
70	1097	İhtiyat	14	6	5\4	Nefer	Kastemonu, Sinop, Fazile karyesinden Nuh oğullarından Muhammed oğlu Ali Tevellüdü [1]300	Boya-bad	21 Teşrisani [1]331	27 Teşrisani [1]331
69	1112	İhtiyat	5. Amele Taburu			Nefer	Ankara, Çorum Ğukune! karyesinden Ümmetoğullarından İbrahim oğlu Mehmet. Tevellüdü [12]90	Çorum	21 Teşrisani [1]331	25 Teşrisani [1]331

78	508	İhtiyat	32	3	9\12	Nefer	Kastamonu, Bolu, Edremit Yenice karyesinden Kadir oğlu Muhammed	Taraklı	27 Haziran [1]331	6 Kânunuevvel [1]331
79	829	İhtiyat	55	2	5\16	Nefer	Ankara, Kayseri Kalecik Uster karyesinden Mustafa oğullarından İsmail oğlu Murtaza. Tevellüdü [1]305	Kalecik	17 Ağustos [1]331	9 Kânunuevvel [1]331
80	1086	İhtiyat	35	2	5\5	Nefer	İzmir, Aydın Nazilli Cibarlı karyesinden koca Muhammed oğullarından Yusuf. Tevellüdü [1]308	Nazilli	12 Teşrinisani [1]331	14 kanuni evvel [1]331
81	1222	İhtiyat	35	4	3\7	Nefer	İzmir, Aydın, Demirci karyesinden Halil oğlu Kamil. Tevellüdü [12]90	Çine	11 Kânunuevvel [1]331	14 Kânunuevvel [1]331
82	543	İhtiyat İstihkâm	4	4	2\20	Onbaşı	İzmir, Kula, Hacı Abdurrahman karyesinden Katırcı oğullarından Muhammed oğlu Mustafa Tevellüdü [1]301	Kula	22 Eylül [1]331	16 kanuni evvel 33
83	872	İhtiyat	46	2	7\6	Nefer	Ankara, Yozgat, Akdağ, Sakalioğullarından Osman oğlu Muhammed Tevellüdü [1]305	Yozgat	22 Eylül [1]331	19 kanuni evvel [1]331
84	997	İhtiyat	57	3	2\1	Nefer	İzmir, Manisa Gördes karyesinden Karacaoğullarından İsmail oğlu Ömer Faruk, Tevellüdü [12]92	Gördes	20 Kânunuevvel [1]331	19 kanuni evvel [1]331
85	971	Muvazzaf	57	3	3\7	Nefer	Bursa, İnegöl, Karalar karyesinden... Şakir oğlu Ahmet. Tevellüdü [1]307	İnegöl	25 Teşrinievvvel [1]331	20 Kânunuevvel [1]331
86	1043	İhtiyat	...	3	4\2	Nefer	Kütahya, Uşak, Yozgat karyesinden ... Osman oğlu Ahmet. Tevellüdü [12]96	Uşak	17 Teşrinisani [1]331	20 Kânunuevvel [1]331

118	1437	Muvazzaf	45	2	5/6	Nefer	Konya, Karaman, Suruçlu kariyesinden Yusuf oğullarından Muhammed oğlu Mustafa. Tevellüdü [1]307	Karaman	Kânunusani	21 Mart 332	
117	1345	Muvazzaf	17	3	4/16	Nefer	İzmit, Adapazarı, Başlı kariyesinden ... Oğullarından Ramazan oğlu Salih. Tevellüdü [1]308	Adapazarı	13 Kanunusani [1]331	19 Mart 332	
116	752	İhtiyat	57	3	2/6	Nefer	Bursa, Kütahya, Uşak, Erciye kariyesinden Ali Kadir oğullarından Muhammed oğlu Arif. Tevellüdü [12] 99	Uşak	7 Mart [1]331	19 Mart 332	
115	969	İhtiyat	33	1	2/15	Nefer	İzmir, Denizli, Sarayköy, Eman oğullarından Ali oğlu Salih. Tevellüdü [1]305	Sarayköy	25 Teşrinievvel [1]331	16 Mart 332	
114	1371	İhtiyat	41	1	1/13	Nefer	Kastamonu, İnebolu, ... kariyesinden Murat oğullarından Emin oğlu Ahmet. Tevellüdü [1]300	İnebolu	18 Kanunusani [1]331	8 Mart 332	
113	1279	İhtiyat	47	2	4/10	Nefer	Ankara, Maden, İsmail oğlu Razettin. Tevellüdü [12]90	Maden	2 Kanunusani [1]331	7 Mart 332	
112	1160	İhtiyat	1	3	Topçu/2	Nefer	Erzurum, Kiğı, Hasköyü kariyesinden Korkmaz oğullarından Muhammed oğlu İbrahim. Tevellüdü [1]303	Kiğı	25...[1]331	24 Şubat [1]331	
111	1349	Muvazzaf	77	1	2/8	Nefer	İzmir, Denizli, Buldan, Arapilyas kariyesinden Musa oğlu... Tevellüdü [1]308	Buldan	16 Kanunusani [1]331	20 Şubat [1]331	
110	1370	İhtiyat	33	1	2/6	Nefer	İzmir, Aydın, Nazilli, Çuhan kariyesinden hoca Bekir oğullarından Bekir oğlu Muhammed Tevellüdü [1]307	Nazilli	12 Kanunusani [1]331	16 Şubat [1]331	
109	1364	İhtiyat	470	1	1/10	Nefer	Bursa, Bilecik, Sükût Harameyn kariyesinden Molla Osmanoğullarından Halid oğlu Muhammed. Tevellüdü [12]97	Sükût	12 Kanunusani [1]331	15 Şubat [1]331	

19	1561	Muvazzaf	124	1	3/1	Nefer	Erzurum, Hınıs, Kababaş mahallesinden Ahmed oğlu Said Tevellüdü	Kartal	7 Temmuz [1 331]	10 Teşrinievvel [1 331]	Kangrenden ... ve İntan-ı umumî
18	1181	İhtiyat	15	3	10/15	Nefer	Konya, Niğde, Ereğli, Demir Hasan karyesinden Mustafa oğlu Ali Tevellüdü	Aksaray	4 Ağustos [1 331]	21 Eylül [1 331]	Mermiden mütehas-sıl cerha-i nariye-i muhtelita-i kadem-i eyemen Zatü'l-cenb-i eyemen-i dereni İltihab-ı emâ-yi dereni Bombardımandan mütehasıl cerha-i nariye-i vasi'a ... taraf-ı süflî-yi eyasar Kangrenden ... ve
17	1350	İhtiyat	125	1	1/8	Nefer	Kastamonu, Sinop, İnebolu Ceditli karyesinden Hasan oğlu Hasan Tevellüdü	İnebolu	23 Ağustos [1 331]	16 Eylül [1 331]	Mermiden mütehasıl cerha-i nariye-i basita-i kadem-i eyser-i Seylû'r-rie
16	1278	Redif	13	1	1/6	Nefer	Konya, Ilgın, Donan karyesinden Mustafa oğlu Ahmet Tevellüdü	Ilgın	14 Ağustos [1 331]	24 Ağustos [1 331]	
15	961	Redif	127	3	4/5	Çavuş	Ankara Kengırı (Çankırı) Kastamonu, Aktaş karyesinden çukurcu Hüseyin oğlu Süleyman Tevellüdü	Çerkeş	14 Temmuz [1 331]	17 Ağustos [1 331]	
14	1252	İhtiyat	30	2	1/11	Nefer	İzmir, Aydın, Ödemiş, Birgi karyesi Saferlik Mahallesinden Mehmed oğlu Raşid Tevellüdü	Ödemiş	5 Ağustos [1 331]	11 Ağustos [1 331]	
13	1219	Muvazzaf	12	4		Nefer	İzmir, Muğla, Milas, Hanepir karyesinden Mehmet oğlu Hasan Hüseyin Tevellüdü	Milas	4 Ağustos [1 331]	5 Ağustos [1 331]	Mermiden mütehas-sıl cerha-i nariye-yi muhtelita-i yed-i eyser Kangrenden ...
12	147	Muvazzaf	13	3	9/3	Nefer	Dersaadet'de Sarı Güzelde Hüseyin Halife Mahallesinde İsmail oğlu Mahmut Hamdi Tevellüdü	Hırka-i Şerif	29 Temmuz [1 331]	4 Ağustos [1 331]	Kangrenden ...
11	1057	Redif	47	2	6	Küçük Zabıt	Adana İç-il (İçel), Anamur Saray Mahallesi Ahmet oğlu İhsan Fikri Efendi Tevellüdü	Silifke	29 Temmuz [1 331]	1 Ağustos [1 331]	Domdom kursunundan mütehasıl cerha-i nariye-i muhtelita-i eyser Küzzaz cerhi Domdom kursunundan mütehasıl vasi'i cerha-i nariye-i basita-i sak-i eyser
10	601	Redif	25	2	4/2	Çavuş	Bursa Balıkesir Gönen Ovhane karyesinden Hüseyin oğlu İsmail Tevellüdü	Gönen	25 Mayıs [1 331]	19 Temmuz [1 331]	

38	1988	Redif	62	1	4/5	Nefer	Ankara, Kayseri, İrkilet Yolu karyesinden Mehmet oğlu Şükrü Tevellüdü	Kayseri	26 Kânunuevvel [1]331	24 Kânunusani [1]331	İncimâd-ı kadem-i eymenin ... intan-ı umumi
37	1924	Redif	126	3	2/2	Nefer	Bursa, Kütahya, Ak.! karyesinden Halil oğlu Ömer Tevellüdü	Ak	17 Kânunuevvel [1]331	11 Kânunusani [1]331	İncimâd-ı kadem-i eymen
36	1995	İhtiyat	57	57	4/1	Nefer	Bursa, Balıkesir, Balya El-Demirci karyesinden Hasan oğlu Ahmed Tevellüdü	Balya	26 Teşrinievvel [1]331	10 Kânunuevvel [1]331	Bombardımandan mütehasıl cerha-i nariye basita-i ...eysar ve sadr-ı eymen
35	1704	redif	77	1	1/6	Nefer	Halep, İdlip, Rima karyesinden Ahmed oğlu Hasan	İdlip	30 Teşrinievvel [1]331	8 Kânunusani [1]331	
34	2012	İhtiyat	70	3	10/3	Nefer	Konya, Yenişehir ... karyesinden Ramazan oğlu Yusuf Tevellüdü	Yenişehir	26 Kânunuevvel [1]331	1 Kânunusani [1]331	Bombadan mütehasıl cerha-i nariye-i basita-i ... eyne Zâtü'r-rie
33	1914	Muvazzaf	76	1	1/3	NEfer	Haleb, Antakya, Sultaniye İsmail oğlu Mehmed Tevellüdü	Antakya	17 Kânunuevvel [1]331	31 Kânunuevvel [1]331	Kadem-i eymen ve eysarda incimaddan mütevellid kırık Zâtü'r-rie afeni
32	1974	Redif	İtfaiye	3	2/12	Nefer	İzmir, Manisa, Kırkağaç, Karacaemin karyesinden Abdullahoğlu Mehmed Tevellüdü	Soma	20 Kânunuevvel [1]331	30 Kânunuevvel [1]331	Bombadan mütehasıl cerha-i nariye-i basita-i nahbi ... eyne İltihab-ı ima-yı dereni
31	1706	İhtiyat	23	1	3/4	Nefer	İzmir, Manisa, Alaşehir, Aşar karyesinden Süleyman oğlu Ömer Tevellüdü	Alaşehir	11 Teşrinievvel [1]331	24nKAnunuevvel [1]331	İncimad-ı kadem-i eymen İntân-ı afeni
30	1799	Redif	18	1	3/10	Nefer	Ankara, Eskişehir, Sivrihisar Kumucuk Pazarı Cami-i Şerif Mahallesinden Mehmet oğlu Hüseyin Tevellüdü	Sivrihisar	11 Kânunuevvel [1]331	20 Teşrinievvel [1]331	İncimâd-ı kadem-i eymenin ... intan-ı umumi

42	1735	Redif	Bursa Vilayetinin Sağaflan karyesinden Vehbi oğlu İsmail Tevellüdü	Bursa	9 Teşrinisani [1]331	15 Teşrinisani [1]331	Bombadan mütehasıl cerha-i nariye-i basita-i nihayet-i süfli-yi sak-ı eymen Küzaz cerhi
41	2126	İhtiyat	23	1	1/7	Nefir	İzmir, Manisa, Alaşehir, Topvar karyesinden Mustafa oğlu Mehmet Tevellüdü	Alaşehir	17 Kânunusani [1]331	27 Kânunusani [1]331	
40		Müstehtaz	157	3	5/1	Nefir	İzmir, Manisa, Arabacı Bunaklı karyesinden Mustafa oğlu Şerif Ahmed Tevellüdü	Manisa	17 Kânunusani [1]331	25 Kânunusani [1]331	
39	2073	Muvazzaf	İtfaiye	5	2/5	Nefir	Konya, Isparta, Yalvaç, Pazar Yukarı Mahallesinden Hacı Mehmet oğlu Kamil Tevellüdü	Yalvaç	16 Kânunusani [1]331	24 Kânunusani [1]331	

Yaralıların Vefat Sebepleri

Cephede yaralananların yaraları hakkındaki istatistiklerde yaraların genel olarak baş, göğüs, yüz bölgelerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu iki hastanenin vefat listelerindeki yaralanma çeşitleri ve ölüm sebepleri de bu husus teyit etmektedir. Gerek her iki hastanede vefat edenleri yaralanmaları gerekse yukarıdaki çizelgeden cephedeki askerin yaralarının genelde şarapnel parçalarından, kurşun ve mermilerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Türk askeri arasında görülen yaraların çoğu bomba, şarapnel veya piyade mermilerinden meydana gelmişti. Süngü yaralarına ise çok az rastlanıyordu¹³. Yaralanmaların büyük bir kısmı baş, göğüs, kol ve bacaklarda oluyordu¹⁴.

Hastanenin listelerindeki yaralanma sebepleri ve bunlara bağlı vefat sebepleri de yukarıdaki bilgileri desteklemektedir. Burada yaralanma sebepleri ile vefat sebeplerini birbirinden ayırmak lazım. Kurşun veya şarapnelin vücutta meydana getirdiği tahribatin neticesi tedavinin yapılamaması, hijyen ya da gecikmesi gibi nedenlerle yaralılar hastanede vefat edecektir.

Listedeki kişilerin büyük bir kısmının vefat sebepleri vefatı yazılmıştır. Öncelikle yaralanın mahiyeti anlatılmıştır. Yaralıların yaralanma çeşitleri öncelikle kaydedildik-

13 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (Haziran 1915 - Ocak 1916)*, c. V, 3. Kitap, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1980, s. 551.

14 ATASE, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-12.

ten sonra yalılarının bu durumlarından ve diğer sıhhi olmayan sebeplerden kaynaklanan vefat sebepleri ise ucu kalın bir kalemle daha koyu bir şekilde yazılmıştır. Aşağıdaki her iki hastanenin vefat cetvellerinden istifade edilerek belli başlı vefat sebepleri ve miktarı verilmiştir:

- Küzaz Cerhî (tetanos): 11
- Kangren: 10
- Zatü'r-rie cerhi (akciğer yangısı): 11
- İntan-ı afeni (enfeksiyon-yanığı): 25
- Fakrü'd-dem: 3
- İltihab: 6
- İltihab-ı emâ-i müzmine: 3
- Nezf-i dâhil: 1
- Hurac-ı dimaği (beyin yangısı): 1
- İltihab-ı sehaya ve dimaği cerhi: 1
- İshal-i müzmin: 1

Yukarıdaki listeden de görüleceği üzere yaralanan askerlerin genel vefatında birinci sırayı enfeksiyon almaktadır. İkinci sırada ise tetanos gelmektedir. Özellikle metal yaralanmalarında vücuttan çıkarılan metallerin etkileri inkâr edilemez. Bu konuda Kemal Özbay ise bazen muharebe sonrası tedavi için geriye sevk edilemeyenlerden binlerce yaralı askerden ovalarda veya derelerde günlerce açıkta kalanlar arasında kangrene yakalanmalarından bahsetmektedir.¹⁵

15 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 232.

Tablo 4: Cephe genel yaralanmaları gösterir bir çizelge.

Nev'i Cürüh	Vâsita-i Cürüh						Yekûn		
	Bomba	Şarapnel	Büyük Kıtalı Mer-miyat	Küçük Kıtalı Mer-miyat	Süngü	İncimad (Donma)	Yekûn	Hariçte	Sevk edildi
Baş	337	84		217			638	115	523
Yüz	31	5	2	25			63	11	52
Göğüs	151	35		97			283	49	634
Karın	32	5		31			68	19	49
Havsala-ı ...	49	8		37	1		95	18	77
Etraf-ı Ul-viyye	460	239	657	476	1		1.333	214	1119
Etraf-ı Süf-liyye	786	134	163	610	2		1.695	307	1.388
Şedit	39	12	53	42			149		
Yekûn	1.885	422	475	1.538	4		4.324	733	3.442

ATASE, Kls. 2426, Dos. 65, Fih. 1-12.

Sonuç

Çanakkale Muharebeleri'nin cephedeki muharebeler yanında cephe gerisindeki gelişmeler, özellikle yaralıların tedavi sürece dönemin tıp tarihi açısından da önemlidir. Bu açıdan cephedeki yaralanmalar ve yaralıların vefat sebepleri de dönemin tahli-li açısından önemlidir. Bu açıdan bu iki hastanenin kayıtları da bu açıdan esasında tıp doktorları tarafından incelenmesi gereken verilerdir. Bu çalışma başka çalışmaların da başlangıcı olacaktır.

KAYNAKÇA

Kızılay Arşivi, 617/3.

Kızılay Arşivi, 617/2.

Kızılay Arşivi, 702/1.

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (Atase), Kls. 2189, Dos. 41, Fih. 2-1.

Erdemir, Lokman, "Çanakkale Savaşı Sırasında İstanbul Hastanelerinde İlk Sağlık Hizmetleri ve Şehitlerin Defni" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 17:1 (2012), s. 51-73.

Erdemir, Lokman, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2012/1, Sayı:15, s. 91-113.

Erdemir, Lokman, *Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s.

Türkiye Kızılay Derneği 73 Yıllık Hayatı (1877-1949), Ankara, 1950.

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976,

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi Tarafından Tertib Edilen Takvim, c. II, 1332.

Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü, Haz. Ekrem Kadri Unat, Eklememin İhsanoğlu, Suat Vural, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2004.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri : Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekatı (Haziran 1915 - Ocak 1916), V, 3. kitap, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1980.

Ek

617/2.1

Belgeler	Adları	Yaşları	Ölüm Yeri	Ölüm Tarihi	Ölüm Saati	Ölüm Yeri	Ölüm Saati	Ölüm Yeri	Ölüm Saati

Darüşşafaka Hastanesi vefat listesinin 1. sayfası. Kızılay Arşivi, 617/2.1.

